

ҮГЫН БҮРИДЭЛ. ҮГЫН БИИ БОЛОЛГО

Үгын хубилдаг хувиие **залгалта** гэдэг.

Үгын залгалтагүй хувиие **хуури** гэдэг. *хууринууд анхан ба гарахан* гээд илгардаг.

Ямаршые үгэхөө гараагүй, анханаа тэрэ хэбээрээ ябахан хууриие **анхан хуури** гэдэг.

Суффиксын хүсөөр бии болоһон хууриие **гарахан хуури** гэдэг.

Шэнэ үгэнүүдые бии болгодог үгын хувиие **залгабари (суффикс)** гэдэг.

Түрэл үгэнүүдые бии болгодог анхан хууриие **үндэһэн** гэдэг.

Нэгэ үндэһэтэй үгэнүүдые **түрэл үгэнүүд** гэдэг.

Үгын хуурида залгалта гү, али суффикс нэмэхэдэ, *хүүлэйн*ь **а, о, э** аялганууд ба тогтууриггүй **н** заримдаа унадаг.

Түрэл үгэнүүдэй гол удха дааһан хубиенъ **үгын үндэһэн** гэнэ.

Нэгэ үндэһэнһөө гараһан үгэнүүдые **түрэл үгэнүүд** гэдэг. Буряад хэлэндэ үгын үндэһэн ямаршые үгын бээ дааһан эхин хубида байдаг: *бэшэ, бэшэ+г, бэш(э)+ээ, бэш(э)+ээшэ, бэш(э)+мэл, бэшэ+лгэ, бэшэ+хэ* г.м.

ҮГЫН НУУРИ

Бээ дааһан удхатай үгэ гаргадаг хубиенъ **нуури** гэнэ.

Үгэ гаргадаг үгын нууринууд **анхан болон гараһан** нуури гэжэ илгарна. Ямаршые ондоо үгэһөө залгабаринуудай хүсөөр гараагүй, үгын эхин удхые даажа ябадаг үгын хубиие үндэһэн гү, али анхан нуури гэнэ: *ном, гэр + тэ, үгэ + нүүд + һээ, гара + ха + да + нь + шые* г.м. үгэнүүдэй анхан нууринь *ном, гэр, үгэ, гара* г.м. үгэнүүд болоно.

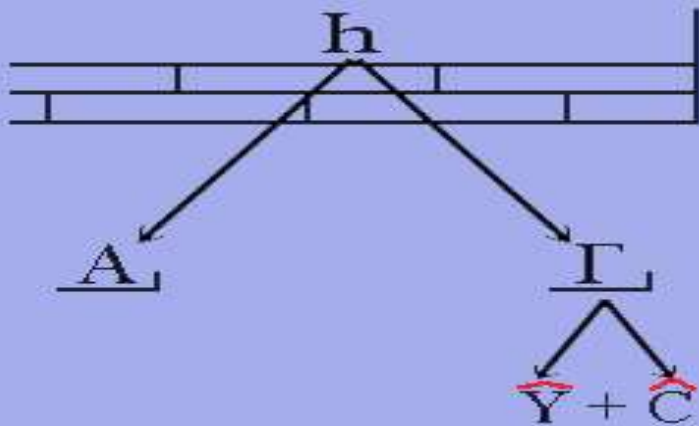
Залгабаринуудай хүсөөр анхан гү, али гараһан нууринуудһаа дам саашаа бии болоһон үгын нууринуудые гараһан гэнэ: *хүдэл + мэри + шэ(н) + д+ эй + нгээ + шые гэһэн үгэ соо хүдэл гэһэн анхан нуури дээрэ мэри, шэ(н) гэһэн гараһан нууринууд байна, тиихэдэ -д гэһэн олоной тоогой залгалта, -эй гэһэн падежэй, -нгээ гэһэн өөртэ хамаадалай залгалтанууд, -шые гэһэн өөрсэгүйн зүйр үгэ байна.*

Бэеэ дааһан удхатай шэнэ үгэнүүдые гаргадаг морфемэнүүдые **залгабари** гэнэ.

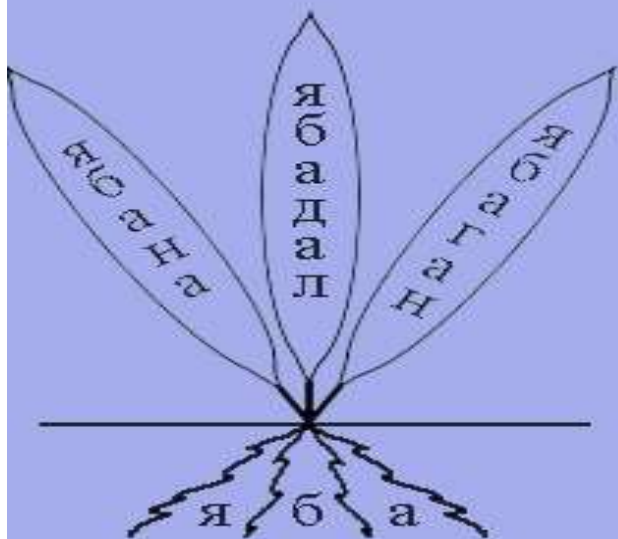
Буряад хэлэндэ ехэнхидээ залгабаринуудай хүсөөр үгэнүүдые гаргадаг: хүтэлбэрилэгшэдтэшни — *хүтэл(э)* гэхэн үйлэ үгөөр гаргагдаһан үндэһэн гү, али анхан һууринь, *-бэри* гэхэн залгабаряар гаргагдаһан юумэнэй нэрэ, *-лэ* гэхэн залгабаряар гаргагдаһан үйлэ үгэ, *-гшэ* гэхэн залгабаряар гаргагдаһан юумэнэй нэрэ, *-д* гэхэн олоной тоогой залгалта, *-тэ* гэхэн зүгэй падежэй залгалта *-ини* гэхэн хоёрдохи ганса нюурта хамаадалай залгалта. Эндэ үндэһэнтээ гү, али анхан һууритаяа дүрбэн анхан болон гараһан һууринуудтай бэеэ дааһан удхатай болон гараһан һууринуудтай бэеэ дааһан удхатай шэнэ үгэнүүд байна, харин бэшэниинь үгэ гаргадаггүй падежэй, хамаадалай залгалтанууд болоно.

ҮГЭ ХУБИЛГАДАГ ЗАЛГАЛТАНУУД

Үгэнүүдэй хоорондохи харилсаа хубилган тааралдуулжа, хэлэлгэ байгуулалсадаг морфемэнүүдые **залгалтанууд** гэнэ. Залгалтанууд тоогой, падежэй, хамаадалай, мэдүүлһэн, хандаһан, причастна, деепричастна түлэбүүдэй түхэлнүүдэй г.м. илгәһан: дуудахадань — *дуу(н)* гэхэн юумэнэй нэрээр гаргагдаһан үндэһэн гү, али анхан һууринь *-да* гэхэн үйлэ үгөөр гаргагдаһан залгабаритай, *-ха* гэхэн ерээдүй сагай причастяар гаргагдаһан залгалтатай, *-да* гэхэн зүгэй падежэй залгалтатай, *-нь* гэхэн гурбадахи нюурта хамаадалай залгалтатай байна. Эндэхи нюурта хамаадалай залгалтатай байна. Эндэ *дуу(н)* болон *дууда* гэхэн хоёр үгэ, гаргагдаһан байхын хажуугаар, ерээдүй сагай причастиин, зүгэй падежэй, гурбадахи нюурта хамаадалай үгэ хубилгадаг залгалтануудай хүсөөр үгэнүүдэй хоорондохи харилсаан хэлэлгэ соо байгуулагдана.

3

1Ү.Ү. → ТҮРЭЛ ҮГ.

h + 3 = > ~~а, о, э, н~~

h + C = > ~~а, о, э, н~~

сонхын

о

хонишон

н

1-шан: таряшан, хонишон, ажалшан;

-тан: эрдэмтэн, ухаатан, Бадматан, зуутан;

-шууд (-шүүд), -шуул (-шүүл): залуушуул, эдиршүүл.

2. Залгабаринуудай хүсөөр амитаниие зүһөөрнь тэмдэглэһэн юумэнэй нэрэнүүдэй гаралга:

-гшан: харагшан, эрээгшэн, борогшон, сагаагшан.

3. Залгабаринуудай хүсөөр үйлэ тэмдэглэһэн юумэнэй нэрэнүүд:

-дал: ябадал, оёдол, гүйдэл, байдал, һуудал;

-са: ябаса, татаса, ойлгосо, эрьесэ, нэрьесэ;

-лга: барилга, бодолго, хэлэлгэ, үзэлгэ, табилга;

-л: танил, бодол, үзэл, һанал, сэдьхэл, түрэл;

-лта: даралта, сохилто, ахилта, нэмэлтэ, гуйлта;

-аан: тулалдаан, носолдоон, барилдаан, хөөрэлдөөн.

4. Залгабаринуудай хүсөөр зэбсэгүүдые тэмдэглэһэн юумэнэй нэрэнүүд:

-уур (-юур): хазуур, түлхюур, этүүр, бүһэлүүр;

5. Залгабаринуудай хүсөөр бусад юумэнэй нэрэнүүдые гаргалга:

-г: зураг, шэмэг, зориг, тараг, айраг, гараг;

-лан: таряалан, сабшалан, зуһалан, хэршэлэн;

-ри: унтари, хэбтэри, зөөри, һуури, халдабари.

- 1) сагаабтар, хүриншэг, хүхэбтэр, харашаг;
- 2) ябаса, эрьесэ, татаса, байса, хараса;
- 3) оёдол, гүйдэл, байдал, нуудал, зүйдөөл;
- 4) танил, гомдол, найдал, хүсэл, һанал;
- 5) бэшэг, зураг;
- 6) унтари, хэбтэри, зөөри,
- 7) моришон, адуушан, загаһашан, эдээшэн;
- 8) сагаантан, Бататан, амитан, улаантан;
- 9) Эреэгшэн, Малаагшан, Хүригшэн, Харагшан;
- 10) Эреэдэй, Малаадай, Сагаадай;
- 11) илалта, сохилто, нэмэлтэ, хороолто;
- 12) носолдоон, барилдаан, энеэлдээн, хүхилдөөн;
- 13) залуушуул, эдиршүүд, эрэшүүл, бүһэтэйшүүл;
- 14) унталга, тарилга, хүрэлгэ, хэлэлгэ;
- 15) һамна, номно, гэрлэ, амтала;
- 16) абяарха, тооһорхо, толорхо, суурха;
- 17) алдарша, хэрүүлшэ, хэлэшэ;
- 18) һайшала, муушала, сэбэршэлэ, хүхэшэлэ;
- 19) буруушаа, гоёшоо, һайшаа, амташаа;
- 20) баяжа, томожо, бэежэ, арьбажа;

ДААБАРИ: ҮГЫН БҮРИДЭЛӨӨР ШҮҮЛБЭРИ ХЭГТЫ.(ПО СОСТАВУ СЛОВА)